

Antik Çağda Karia Bölgesinde Bal Honey in the Karia Region in Antiquity

Dinçer Savaş Lenger*

Özet:

Bugün büyük bir kısmı Muğla ili sınırları içerisinde kalan Karia bölgesi antikçağın en önemli bal üretim merkezlerinden biridir. Antik kaynaklar, epigrafik ve arkeolojik veriler bize Kalymnos ve Rhodos adaları; Theangela, Knidos, Pidasas ve Olymos kentlerinde arıcılık yapıldığı bilgisini vermektedir. Yüksek kalitesi sayesinde bölge balı, Karia'nın önemli bir ihraç ürünlerinden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arıcılık, Bal, Karia, Kalymnos, Rhodos, Theangela, Knidos, Pidasas, Olymos, Antikçağ.

Abstract:

Caria which is within the borders of the actual province of Muğla was one of the most important honey production centers in ancient time. Ancient sources, epigraphic and archaeological searches give us information about apiculture activities on the islands of Kalymnos, Rhodos and in the cities of Theangela, Knidos, Pidasas and Olymos. The honey of this region was of high quality and was one of the important export products of Caria.

Keywords: Apiculture, Honey, Caria, Kalymnos, Rhodos, Theangela, Knidos, Pidasas, Olymos, Ancient time.

Prehistorik çağlardan itibaren bal, insanoğlunun en önemli beslenme kaynaklarından biri olmuştur. Kolay hazmedilebilir değerli bir karbonhidrat kaynağı olarak fiziksel ve zihinsel gücü arttıran bal, bileşeninde yer alan yüksek orandaki früktoz ve glikoz sayesinde

---

* Dr. Dinçer Savaş Lenger, Nüvizmat, Araştırmacı, İstanbul.
dincersavaslenger@yahoo.fr

antikçağ mutfağında özellikle tatlandırıcı olarak kabul görmüştür.¹ Birçok yemek tarifine çeşni olarak eklenen bal, özellikle hamur işlerinde, tatlı ve ekmek yapımında kullanılan temel malzemelerden biridir. Bakteriyostatik ve bakterisidal özellikleri sayesinde taze, sebze-meyve ve etin bozulmadan muhafaza edilmesinde fermante edici özelliği sayesinde ise alkollü içki ve sirke yapımında bal kullanılmıştır.² İçeriğindeki karbonhidrat (glikoz ve früktoz), protein, organik asitler, mineral tuzları ve vitaminler sayesinde bal, antik çağda tıp ve eczacılık alanında kullanılan en temel maddelerden biridir.

Bal bunun dışında, tarımda, parfüm yapımında ve kozmetikte, boya işlerinde, kuyumculukta, cenaze törenlerinde ve mumyalamada kullanılır. Baldan arta kalan peteklerden ise aydınlatma, mühür yapımı, resim, boyama, bronz işleri, yazı araç gereci ve ilaç yapımında kullanılan balmumu üretilir.³ En kaliteli ballar lüks tüketim maddesidir. Bu hoş kokulu, göz alıcı renkli ilahi sıvı üzerine yüklenen dinsel ve sembolik değerler ile aynı zamanda bir sunu objesidir.

Antik kaynakların da belirttiği gibi bal üretimi antik çağda ekonominin temel öğelerinden biridir. Tarıma elverişli olmayan arazilerden, kırlık ve ormanlık alanlarda gelir elde etmenin en kazançlı yolu olarak görülen arıcılık, tarım ile uğraşan orta ve büyük ölçekli işletmelerde de ek gelir kapısıdır.

Antik kaynaklar, epigrafik ve arkeolojik eserler bize, Akdeniz havzasında çok geniş bir coğrafya'da yapılan arıcılık, ballar ve üretim alanları hakkında bilgi vermektedir. Doğu Akdeniz'de Mısır, Syria, Kıbrıs ve Kilikia, Kuzey Afrika'da Africa Proconsolare, Mauretania, Batı Akdeniz'de ise Iberia yarımadasının güneyinde yer alan Baetica, Korsika, Sardinia, Sicilia ve Malta Adası önemli üretim merkezleri olarak öne çıkmaktadır. En çok aranan ballar ise Ege havzasında üretilmektedir. Kara Yunanistanı'nda Attika bölgesinde Hymetto dağında yetişen kekiklerden elde edilen bal antik çağda dünyanın en iyisi olarak kabul görür. İkinci sırada ise Küçük Asya'nın güneybatı köşesinde yer alan Karia bölgesi balları yer alır. Günümüzde Muğla iline ve karşısındaki adalara (Rhodos, Kos, Nisyros, Kalymna, Telos,

Syme, Astypalaia başta olmak üzere) tekabül eden Karia bölgesinde arıcılık önemli bir iş koludur ve en az Karia'da üretilen şarap ve kuru meyve - özellikle incir- kadar önemlidir.

---

*Dr. Dinçer savaş Lenger, Arkeolog-Nüvizmat, İstanbul.
dincersavaslenger@yahoo.fr

¹ J. André 1961: s. 188-192; J. F. Forbes 1966: s. 80-81; D. L. Thurmond 2006: s. 253.

² J. André 1961: s. 188-192; C. Balandier 1993: s. 100-106.

³ H. Chouliara Raios 1989: s. 174-192; R. Bortolin 2008: s. 17;

Attika'dakileri aratmayacak kadar kaliteli olan Theangela balları dışında, bölgede Kalymnos, Rodos, Knidos ve Pidasa kentlerinde de bal üretimi yapıldığı antik kaynaklar, epigrafik ve arkeolojik verilerle tespit edilmiştir.

Theangela

Theangela kenti Bodrum'un 14 km doğu-kuzeydoğusunda, Etrim köyüne hâkim bir tepenin üzerinde yer alır.⁴ MÖ VIII. yüzyıldan itibaren iskân edildiği anlaşılan Theangela'da bulunan ve MÖ IV. yüzyılın sonuna tarihlenen bir yazıt⁵ bize bal üretiminin ne kadar önemli bir gelir kaynağı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu olan Theangela kentinin uzun bir kuşatmadan sonra Kassandros'un komutanlarından olduğu anlaşılan Eupolemos'un eline düşmesi ve akabinde Eupolemos ile Theangela'lılar arasında varılan anlaşmadır. Yazıtın büyük bir kısmı savaş sonrası her iki tarafın askerlerinin geleceğini ilgilendiren kararlara ayrılmış olmakla beraber, ilk satırında kentin Eupolemos'ya kovan başına ödemesi gereken vergiden de bahseder.

Yine aynı kentten bir diğer yazıtta ise, kenti ziyarete gelen hatırı sayılır birine, iki küp bal hediye edildiğinden bahsedilir.⁶ Balın menşesine vurgu yapılmamış olması gayet doğaldır; zira zenginlik kaynağı ve en önemli ihraç ürünü bal olan bir kentte, bir başkasının sunulması beklenemez.

MÖ III. yüzyılda Mısır'da hüküm süren Ptolemaios II ve III'ün finans bakanı olan Apollonius'un özel sekreteri olan Kaunos'lu Zenon'un arşivinden kalan papirüs kayıtlar sayesinde, hellenistik dönemde Theangela'da üretilen balın bir diğer önemli üretici olan Mısır'a ihraç edildiği bilinmektedir.⁷ Ülkede arıcılığın başlı başına gelişmiş bir sektör olduğu göz önüne alınacak olursa, söz konusu olan, balın, ya lüks tüketim maddesi olarak ya da ilaç yapımında hammadde olarak ithalatıdır.

MÖ 259'a tarihlenen bir papirüste isminin Patron olduğunu öğrendiğimiz bir kaptanın idaresindeki geminin yükü listelenmiştir. Kargosunda 7 yarım kavanoz Theangela, 1 yarım kavanoz Rhodos, 1 stannos Attika, bir yarım kavanoz Lykia ve 4 yarım kavanoz Korykos (?) ve küçük kavanozlarda Syria balı olduğu görülmektedir.⁸

⁴ G. E. Bean- J. M. Cook 1955: 112-115,145-147; G. E. Bean- J. M. Cook 1957: s. 89-96; A. Tırpan 1987: s. 171; I. Pimouguet-Pédarros 2000: s. 235.

⁵ I. Rostovtzeff 1931: s. 5-25; L. Robert 1935: s. 157-173; L. Robert 1936: s. 69-86; J. Ch. Couvenhes 2004: s. 82-86 ve s. 107-109.

⁶ L. Robert 1935: s. 172; L. Robert 1936: s. 90-91; R. Bortolin 2008: s. 45, dipnot. 51.

⁷ M. I. Rostovtzeff 1931: s. 6; D. Magie 1950: s. 51; C. Préaux 1979: s. 373; D. Magie 2002: s. 36.

⁸ *P. Cair. Zen.* 59012,22-29; Orrieux 1983: s. 58; R. Bortolin 2008: s. 146, no. 31.

Yine aynı yüzyıldan bir diğer papirüste ise geminin yükünü ağırlıklı olarak kaliteli şarap ve bal oluşturmaktadır. 11 amphora Khios ve 1 amphora Thasos şarabının yanı sıra Karia'nın Theangela, Rhodos, ve Kilikia'nın Korykos (?) ballarının adı geçmektedir ve yüklenen diğer mallarla beraber geminin kargosunu oluşturmaktadır.⁹

Mısır'ın Alexandria - İskenderiye kentinde yapılan kazılarda bulunan Theangela damgalı bir amphoriskos ise kent ile Mısır arasındaki bal ticaretinin varlığını arkeolojik anlamda teyit eder.¹⁰

Karia'dan gelen sadece bal değildir. Ptolemaios'lar döneminde Mısır'da arıcılık yeniden organize edilir ve özellikle Karia'dan gelen arıcıların üretim metotları kullanılmaya başlanır.¹¹ Karia kökenli Zenon'dan anlaşılan o ki, arıcılığı iyi bilmekte ve ticaretini yapmaktadır.¹² Marmaris ile Bozburun arasında, Serçe Limanı koyunda, MÖ III. yüzyıla tarihlenen geminin batığında yapılan kazılarda ele geçen Zenon damgalı mısır amphoraları Zenon'un Karia ile Mısır arasındaki ticari aktivitelerini belgeler niteliktedir.¹³

Kalymnos

Plinius'dan öğrendiğimize göre, Kos adasının kuzeyinde yer alan Kalymnos adasında, Attika'nın Hymettos ve Sicilya'nın Ibla balları kadar kaliteli bal üretilmekteydi.¹⁴ MS X. yüzyılda tarım üzerine Konstantinopolis'te kaleme alınan *Geoponica* adlı eserde, dönemin en iyi balının Attica'nın Hymettos balı olduğunu belirtilip, ardı sıra iyi kalite ballar arasında Kos adasının Kalymnos balları, Sicilya'nın Ibleo, Girit'in Acramamorio, Kıbrıs'ın Cotrio balları sayılır.¹⁵ Kalymnos adası MÖ III. yüzyılın sonlarında Kos tarafından ilhak edilip bir demos haline dönüştürüldüğünden geç Bizans döneminde Kalymnos balları Kos üretimi olarak algılanmıştır.¹⁶

Rhodos-Knidos

⁹ P. Cair Zen. 59680, 9-20; R. Bortolin 2008: s. 146, no. 29.

¹⁰ L. Robert 1936: s. 78; J. Robert- L. Robert 1958: s. 183; P. M. Fraser 1972, I, s. 172, II, nota 316.

¹¹ M. I. Rostovtseff 1989 (1941): s. 856, 1023.

¹² M. I. Rostovtseff 1989 (1941): s. 1023.

¹³ V. R. Grace 1986: s. 551-565.

¹⁴ Strabon, X, 5,19; Plinius, XI,13, 32; P. Fernandez Uriel 1988: s. 189; V. Cuinet 2001 (1891): s. 65.

¹⁵ *Geoponica* 15. 7. 1.

¹⁶ *Geoponica* XV, 7, 1= T. R. S. Broughton 1938: s. 620; S. M. Sherwin-White 1978: s. 124-131.

Zenon'un kayıtlarından, Rhodos adasında da bal üretildiği ve Mısır'a ihraç edildiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Theangela balı taşıyan iki geminin kargosunda Rhodos balları da yer alır¹⁸. MÖ III. Yüzyıla tarihlenen bir papirüste ise geminin kargosunu ağırlıklı olarak pekmez, bal ve zeytinyağı oluşturur.¹⁹ Her bir malın menşei belirtilmemekle beraber balların bir kısmı Khios ve Rhodos üretimidir.

Pidasa

Pidasa kenti²⁰ Karia bölgesinin kuzeybatısında, Ionia sınırına yakın komşu olan Grion Dağlarının doğu etekleri üzerine kurulmuştur. Günümüzde ise Milas ile Bafa Gölü arasında

İlbırı Dağının tepesinde Bafa Gölüne hakim bir konumdadır. MÖ II. yüzyıla kadar bağımsız bir kent olduğunu bildiğimiz Pidasa bu tarihten sonra özerkliğini kaybedip Miletos topraklarına dahil olmuştur. Grion dağlarının her iki yamacının orman ve maki örtüsü bal üretimi için ideal ortam yaratmaktadır.²¹ Pidasa'da arıcılığın kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynadığı, epigrafik malzeme ile belgelenmiştir. Miletos kentinin arşivinin saklandığı Delphinion'da bulunan, büyük olasılıkla MÖ 187-186 yıllarına tarihlenen bir

anlaşma metninde Pidasa kentinin Miletos topraklarına dâhil olma aşaması ile ilgili alınan kararlar duyurulur.²² Metinden anlaşıldığı üzere Pidasa'luların en önemli geçim kaynakları zeytincilik, hayvancılık ve arıcılık, bağcılık ve buğday üretimidir ve bu ürünler üzerinden Miletos'lulara üç yıl boyunca vergi vermeleri gerekmektedir.²³

Olymos

Milas'ın 12 km kuzeyinde Kafaca köyünün bulunduğu alanda yer alan Olymos kenti antik çağda Mylasa ve Labraunda arasındaki kutsal yola yakın bir konumdadır.²⁴ Kafaca ve civarında bulunan yazıtlardan biri Olymos kentinde arıcılık yapıldığına dair bilgi vermektedir. Söz konusu olan yazıt, arıcılık için kullanılacak bir alanın kiralanmasına yönelik sözleşmedir.²⁵

¹⁷ M. I. Rostovtseff 1989 (1941): s. 157 ve 270. ; C. Orrieux 1985: s. 85.

¹⁸ *P. Cair. Zen* 59012, 22-29; *P. Cair Zen*. 59680, 9-20.

¹⁹ *PSI* 535, 5-15; R. Bortolin 2008: s. 145, n. 25.

²⁰ J. M. Cook 1961: s. 91-96; L. Robert - J. Robert 1976: s. 193-195.

²¹ L. Robert 1957: s. 18.

²² Milet, I, 3 = *Delphinion* 149; P. Gauthier 2001: s. 117-127.

²³ L. Robert 1935: s. 173; L. Robert 1974: s. 295; L. Robert - J. Robert 1976: s. 186-187; L. Robert 1978: s. 493-494; C. Balandier 2004: s. 193; L. Migeotte 2001: s. 129-135.

²⁴ L. Robert 1955: s. 223-224.

²⁵ G. Cousin 1898: s. 401-402; L. Robert 1935: s. 172; L. Robert 1945: s. 80.

Epigrafik çalışmaları sırasında, etnolojik bulguları da değerlendiren Th. Wiegard ve L. Robert'in bölgenin kuzey kısımlarında yaptıkları yüzey araştırmaları, içerisinde Pidasa ve Olymos kentlerinin de yer aldığı coğrafyada yoğun bal üretiminin belgelenmesi adına önemlidir.²⁶ Bu iki bilim adamının Bafa Gölü kıyısında kurulu Latmos Herakleia kenti ve çevresinde tespit ettikleri arı kovanları, büyük olasılıkla antik çağlardan beri süregelen bir geleneğin devamıdır. Bugün hala Theangela'nın 9. km kuzeyinde adı Mumcular olan bir yerleşim yer almaktadır. L. Robert, 1935 yılında kaleme aldığı eserinde, yöre ballarının zamanında Milas, Bodrum, Kos ve Rhodos dışında, Antalya'ya bile gönderildiğinden; yörede üretilen balmumunun ise, Bulgaristan'a, kiliselerde kullanılmak üzere ihraç edildiğinden bahseder.²⁷ Özetle, geçmişten bugüne, bölgede çok da fazla bir şeyin değişmediği söylenebilir. Muğla'nın ormanlık ve maki örtüsü ile kaplı dağlık kısmı hala bölgede hatırı sayılır miktarda bal üretimine olanak vermektedir. Tıpkı, Marmaris'te bugün üretilen çam balında olduğu gibi. Belki de bir zamanlar Mısır'a ihraç edildiğini bildiğimiz Rhodos ballarının bir devamı bugün sofralarımızı tatlandırmaktadır.

Kaynaklar

- André, J. 1961: *L'Alimentation et la cuisine a Rome*, Paris.
- Balandier, C. 1993: "Production et usages du miel dans l'antiquité gréco-romaine", *Des hommes et des plantes*, (Ed. M. C. Amouretti, G. Comet), Cahier d'histoire des techniques 2, s. 93-125.
- Balandier, C. 2004: "L'importance de la production du miel dans l'économie gréco-romaine", *PALLAS*, 64, s. 183-196.
- Bean, G. E., J. M. Cook 1955: "The Halicarnassus Peninsula", *BSA* 50, s. 86-170.
- Bean, G. E., J. M. Cook 1957: "The Carian Coast III", *BSA*, 52, s. 58-146.
- Bortolin, R. 2008: *Archeologia del Miele*, Mantova.
- Broughton, T. R. S. 1938: "Roman Greece", *An economic survey of ancient Rome*, (Ed. T. Frank), s. 503-917.
- Cook, J. M. 1961: "Some sites of the Milesian Territory", *BSA* 56, 90-102.
- Cousin, G. 1898: "Voyage en Carie", *BCH*, 22, 1898, s. 361-402.

²⁶ Th. Wiegard 1913: s. 10-11, resim 15; L. Robert 1978: s. 511; J. Robert-L. Robert 1983: s. 10.

²⁷ L. Robert 1935: s. 172.

- Couvenhes, J. Ch. 2004: “Les cités grecques d’Asie Mineure et le mercenariat a l’époque hellénistique”, *Les cités grecques et la guerre en Asie Mineure a l’époque hellénistique*, (Ed. J. Ch. Couvenhes-H. L. Fernoux), s. 77-113.
- Cuinet, V. 2001 (1891): *La Turquie d’Asie III, Provinces des iles l’archipel et de la Crete*, İstanbul.
- Forbes, R. J. 1966: *Studies in ancient technology V*, Lieden
- Fraser, P. M. 1972: *Ptolemaic Alexandria*, I-II, Oxford.
- Gauthier, Ph. 2001: “Les Pidaséens entrent en sympolitie avec les Milésiens:
- Grace, V. R. 1986: “Some Amphoras from a hellenistic wreck”, *BCH Supplément XIII*, s. 551-565.
- La procédure et les modalités institutionnelles”, *Les cités d’Asie Mineure occidentale au IIeme siecle a. C.*, (Ed. A. Bresson-R. Descat), s. 117-127.
- Magie, D. 1950: *Roman Rule in Asia Minor, I-II*, Princeton-New Jersey.
- Magie, D. 2002: *Anadolu’da Romalılar, Batı Anadolu ve zenginlikleri*, İstanbul.
- Migeotte, L. 2001: “Le traité entre Milet et Pidasas (Delphinion 149) les clauses financieres”, *Les cités d’Asie Mineure occidentale au IIeme siecle a. C.*, (Ed. A. Bresson, R. Descat), s. 129-135.
- Orrioux, C. 1985: *Zénon de Caunos, parépidemos et le destin grec*, Paris.
- Pimouguet-Pédarros, I. 2000: *Archéologie de la défense, Histoire des fortifications antiques de Carie (Epoque classiques et hellénistiques)*, Paris.
- Préaux, C. 1979: *L’Economie royale des lagides*, New York.
- Raios, H. Chouliara 1989: *L’abeille et le miel en Egypte d’apres les papyrus grec*, Jannina
- Robert, J., L. Robert 1958: Inscriptions céramaique, *REG 71*, 182-185.
- Robert, L. 1935: “Sur des inscriptions de Theangela”, *Antiquité classique IV*, s. 157-173.
- Robert, L. 1936: “Inscriptions de Theangela”, *Collection Froehner, I Inscription grecques*”, s. 65-101.
- Robert, L. 1945: *Le sanctuaire de Sunuri pres de Mylasa I. Les Inscriptions*, Paris
- Robert, L. 1955: *Hellenica, Recueil d’épigraphie de numismatique et d’antiquités grecques, volume X*, Paris.
- Robert, L. 1957: “Une épigramme de Carie”, *R. Phil*, 1957, XXXI, s. 7-22.
- Robert, L. 1974: *Opera Minora Selecta, IV*, Amsterdam.
- Robert, L. 1978: “Documents d’Asie Mineure”, *BCH 102*, s. 395-543.

- Robert, L., J. Robert 1976: “Une inscription grecque de Téos en Ionie, l’Union de Téos et de Kyrbissos”, *JS*, 1976, s. 153-235.
- Rostovtzeff, M. I, 1931: “Trois inscriptions d’époque hellénistique de Théangéla en Carie”, *REA* XXXIII, (1931), s. 5-25.
- Rostovtzeff, M. I. 1989 (1941): *Histoire économique et sociale du monde hellénistique*, Paris.
- Sherwin-White, S. M. 1978: *Ancient Cos*, Göttingen.
- Th Wiegard 1913: *Milet, III, I, Der Latmos*, Berlin.
- Thurmond, D. L. 2006: *A Handbook of food processing in classical Rome*, Lieden-Boston.
- Tırpan, A. 1987: “Myndos ve Theangela”, *AST* 5, I, s. 171-190.
- Uriel, P. Fernandez 1988: “*Algunas anotaciones sobre la abeja y la miel en el mundo Antiguo, Homenaje a R. Ripoll Perello*”, *Espacio Tiempo y Forma, Serie II, Historia Antigua*, s. 185-208.